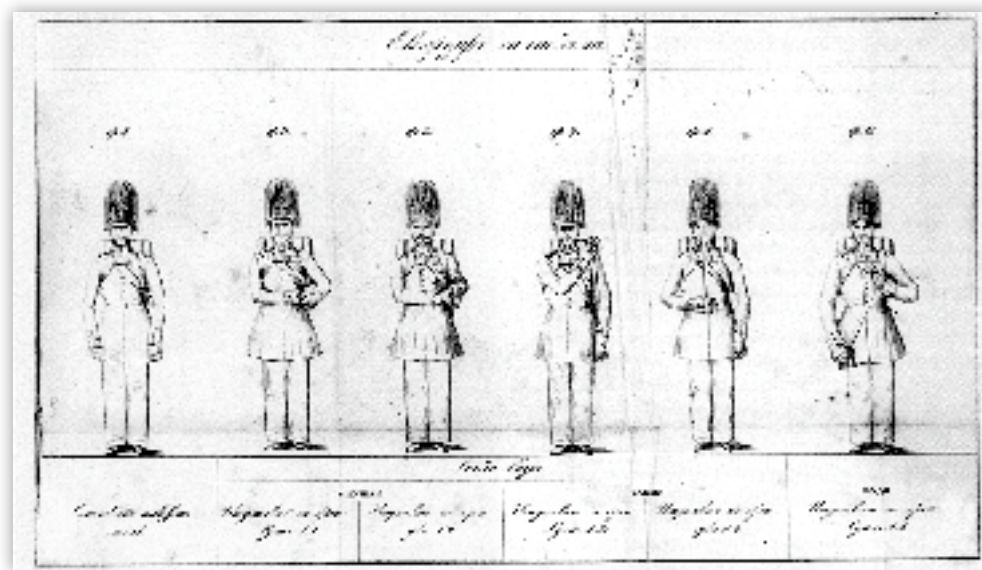

ВОЈНА УНИФОРМА И МОДА У СРБИЈИ ОД СРЕДИНЕ 19. ВЕКА ДО ПОЧЕТКА 20. ВЕКА

Категорија чланка: оригинални научни рад

1. Егзирцији са сабљама, бакропис, *Правила топијске службе*, 1845.
1. Exercise with sabres, etching, *Rules of Artillery Service*, 1845.

Апстракт: У раду се разматра однос војне униформе и модерног европског модног система у Србији од средине 19. века. Униформа и модерно модно одевање су два феномена која ступају на позорницу Србије у 19. веку и оба су везана за процесе модернизације Србије према европским узорима. Без обзира на то што су оба учествовала у конструкцији друштвене и културне стварности Србије модерног доба, они су ретко разматрани заједно. Чинило нам се да би поређење униформе с „модерном модом” било погодна тема за сагледавање појединих аспеката униформе српске војске од средине 19. до почетка 20. века којима до сада није била посвећена велика пажња. Теорије и приступи настали у оквиру новијих студија моде и одевања плодносни су за разматрања друштвених функција и значења униформе и превазилазе разматрање односа ове две врсте одевања на морфолошком међуутицају, како су углавном модно и војно одевање повезивани у оквиру историје костима.

Кључне речи: војна мода, Србија, 19–20. век, друштвена историја

У модерно доба, и модно одевање и униформа успостављени су као интернационалне појаве. Стварање

система модерног модног одевања најчешће се претпоставља појавом модних центара одакле је, захваљујући новим начинима производње и комуникације, било могуће ширити јединствене одевне стилове (Липовецки 1992: 69, 70; Craik 2005: 9). На сличан начин успостављен је и нови систем војног одевања у 19. веку, када су модерни империјализам и компетитивни антагонизам подстакнули уједначавање војних организација на основу модела моћних европских војски (Posen 1993: 82) (сл. 1). Компаративне студије војних униформи 19. века, поред локалних специфичности, показују и бројне заједничке именитеље, што је, вероватно, и навело поједине ауторе да ову појаву дефинишу појмом моде – војна мода (*military fashion*) (e.g. Mollo 1972).

Неретко се униформа перципира као монолитан и стабилан вид одевања, сасвим различит од модног одевања, које карактеришу брзе промене. Супротно овом увереном мишљењу, које се стиче на основу војне униформе после Првог и Другог светског рата, униформа у 19. веку представљала је вид једнообразног одевања које је пролазило кроз динамичне промене. Тако су, на пример, бројне измене српске униформе од средине 19. века до почетка 20. века биле предмет и оновремене

критике.¹ У интерпретацијама српске униформе, уочени су и истакнути они моменти који сведоче о укључивању Србије у актуелне европске трендове. На пример, Павле Васић наводи да је Србија 1845. године била међу првим европским земљама које су увеле мундир са пешевима за војнике, а две године касније, 1847. године, шлем са шиљком (нем. *pickelhaube*), који је постао мода у готово свим европским војскама изузев француске, белгијске и холандске (Васић 1980: 34, 37).

Национална обележја и војна мода

У другој половини 19. века, део модног система представљао је и грађански костим који добија значења националног костима. Национални костим подразумевао је комбинацију елемената западноевропске моде с деловима одеће који су били карактеристични за османско-балкански културни модел а којима су приписиване вредности националне аутентичности (Маскарели 2019: 19, 26, 27; Prošić-Dvornić 2006: 258–260). Слични процеси одвијали су се и у војном одевању. Национална значења додељивана су униформи Кнежеве а потом Краљеве гарде, која је била осмишљена 1859, позивајући се на романтичарско схватање „старог српског одела” (Vasić 1956: 186, 188). Након стицања пуне политичке независности Србије 1878. године, гардијско одело било је један од важних елемената владарске репрезентације, док посебну популарност као национални симбол стиче након проглашења Србије за краљевину (*ibid.*: 116, 117). Сходно функцији, гардијска униформа је неосетљивошћу на значајније измене од времена свог установљења, 1859. године, па све до укидања, 1941. године, одговарала на политике репрезентације традиције, стабилности и легитимитета националне монархије у Србији.² Таква значења гардијске униформе су је вероватно и одредила за узор јахањем оделу Стане Жујовић, дворске даме краљице Наталије.³

Поред гардијске униформе, нарочито је одело намењено униформисању народне војске било обликовано у складу с представама о националним обележјима ношње за разлику од стајаће војске, која је била униформисана у складу с европским трендовима. Године 1864, народна војска добија „народно одело” које се својим кројем, попречним гајтанима и калпаком, умногоме ослањало на већ поменуте представе о „старом српском оделу” (сл. 2). Међутим, неколико година касније, нови начини ратовања су условили да се додељивање

2. Коњаник народне војске у униформи из 1864. године.
2. People's Army cavalryman in uniform dated from 1864.

националних обележја војном оделу више не одвија на пољу националне имагинације кроја и украса, већ употребом домаћих материјала као подстицаја националној економији.⁴ Године 1890, када је радикалска Влада успела да у војну организацију поново uvede назив *народна војска*, под утицајем русофилске политике, у први план избија концепт народности у визуелном идентитету српске војске. Уводи се мрки копоран за народну војску, а по узору на крој руске блузе, који је сматран карактеристичним обележјем руског народног одела (Бабац, Васић 2001: 93). Копоран је био опточен црним гајтанима, па је представљао реминисценцију и на униформу народне војске кнеза Михаила (Васић 1980: 70).

Док је на почетку 19. века био пружен отпор униформисању регрута због укидања могућности слободне саморепрезентације личног богатства и друштвене

¹ Артиљеријски пуковник у пензији Алекса Дамајновић, у свом писму упућеном Министарству војске 1901. године, дао је опаску на честе измене униформе српске војске: „да ваљда ниједна војска у Европи, која постоји хиљаду година, није толико измена учинила као ми” (Nikolić 1963: 205).

² На исти начин на који је и дворска одећа тог времена „далеко више тежила фосилизацији костима из прошлих времена с циљем да пренесе поруку континуитета који траје стотинама година, поруку безвремености и непроменљивости, него модним променама – и моде коју је од тог доба стварало грађанско друштво” (Prošić - Dvornić 2006: 296).

³ Фотографија дворске даме Стане Жујовић објављена је у: Бабац, Васић 2009: 117.

⁴ Законима о потпомагању домаће радиности из 1873. и 1889. године, као и законима о војним набавкама (1883, 1885, 1899, 1904).. подстицана је домаћа производња. Ова подстицајна политика за развој националне привреде ушла је и у одредбе Закона о устројству војске из 1901. године. Овим законом било је прописано да одело народне војске другог и трећег позива буде од домаће тканине.

моћи које је означавало раскошно одело карактеристично за османско-балкански културни модел,⁵ почетком 20. века, о униформи као знаку одушевљења за националну борбу сведочи и један новински текст под називом „У Србији сада влада шајкача“, објављен по мобилизацији српске војске 1912. године. У чланку се шајкача супротставља шеширу: „На шешир се гледа с омаложавањем. Има и страних новинара, који су то запазили и метнули на главе шајкаче“ (*Илустрована Ратна Кроника*, 25. октобра (7. нов.) 1912, 15). Такав статус националног симбола у јавном дискурсу шајкача није добила одмах по увођењу у српску војску, која је, попут других делова војног одела, била преузета из страних земаља.⁶ О томе говори и једна расправа која се тицала увођења шубаре у српску војску 1890. године, у којој је шајкача била критикована као оглавање српске војске. У новинској расправи утврђивало се и да ли је шубара српска или бугарска (*Мале новине* бр. 271, 4. октобар 1890, б.п.), мада је узор за увођење нове капе у српску војску, заправо, било оглавање из руске војске.

Индивидуализација једнообразности

Мушко грађанско и војно одевање повезивала је тенденција ка типизацији, стандардизацији и формализацији. Међутим, приписивање униформног карактера мушком одевању у 19. веку није сасвим оправдано. Поред тога што су постојали видови одевања који су били алтернативни у односу на главне токове,⁷ постојала је могућност да се квалитетом тканине као и детаљима, те модним дизајнирањем тела искаже лична естетика (Липовецки 1992: 87). Слично је, крајем 19. и почетком 20. века, међу војним професионалцима, официрима, исказивана потреба да се превазиђе једнообразан нормиран израз. Потреба да се утиче на естетизацију сопственог тела није била ствар појединачног, изузетног случаја. То показује наређење војног министра Официрској задрузи које је издато као реакција на извештаје команданата у којима се наводи да „одело многих (подвукла Б.И.) не одговара пропису, већ да им се како у Задрузи, тако и у филијалама њеним, израђује онако, како они само желе и захтевају“. Даље је, у наређењу, било наведено и где се нарочито читују неправилности: „1. Сувише широким чакширама по француском обрасцу. 2. Сувише кратким блузама и мундирима. 3. Претераној дужини шињела и

мекинтоша. 4. Сувише високим јакнама, које кадкад достижу 8 па и 9 с.м. 5. У блузама на струк итд.“ (СВЛ 1904: 213, 214).

За разлику од грађанског одела, где су луксузни детаљи били у функцији саморепрезентације, луксуз официрске униформе представљао је нормирану обавезу. Официрска униформа морала је да буде израђена од висококвалитетних материјала и да садржи скупocene детаље. На пример, парадни мундир из осамдесетих година 19. века, који је испоручивала фирма Мор и Шпајер, вредео је колико и хектар боље обрадиве земље, као добар во за орање или имање стада оваца или коза. За поједине делове униформе нижи официри су морали да издвајају и више од месечне плате (Миличић и Петровић 2011: 16). О оптерећености официрског кора скупим оделом могло се чути и у расправама у Народној скупштини: „(...) нашим официрима би учинили услугу, кад би им из требовања искључили беле рукавице и оно мало више злата из темњака, које они врло незгодно набављају. Половина или две трећине њихове плате иде им на одело, а ресто остаје на њихову угодност“ (СБНС 1881: 343). Без обзира на апеле за поједностављењем официрске спреме, војни ауторитети нису одустајали од репрезентативног изгледа официрског кора јер она није била у функцији самопредстављања официра, већ војне професије и државе. Одмах после генералске, најраскошнија и најскупља униформа у српској војсци је била она која је функционисала као национална и владарска инсигнија – униформа кнежевих а потом краљевих гардиста.

Парадна униформа остајала је скупocenост а овака политика је наизглед била супротна политици непрекидне штедљивости у војсци, те промовисању скромности у војсци као јавне врлине.⁹ Тако су покушаји официра да једнообразан изглед индивидуализују уз помоћ луксузних додатака, као што је то била пракса код мушког грађанског одевања (Prošić-Dvornić 2006: 345), изазивали реакцију код војних власти и забрану такве врсте саморепрезентације. У једном министарском наређењу из 1880. године наводи се да „ланац о сату од озбиљних размера“, који поједини официри носе тако да га „окаче по дужини свих груди“, „не доликује једној уређеној војсци“ (Ратник, Св. V, 1880, 350). На другом

⁵ Приликом првих војних вежби у Београду, 1808. године, многи су одбили да обуку униформу сматрајући своје одело гаранцијом индивидуалности и друштвеног статуса, те су власти биле принуђене да донесу одлуку да „сваки од људи из ових класа (имућних) може да се појави и остане у свом обичном оделу. Униформа припада(ла) је само сиромашним и људима који се упишу добровољно у регуларну јединицу“ (Васић 1980: 19). Овакво разумевање униформе није било специфично за српску средину. Наиме, све до 1730. године, униформа није била обавезујућа за официре у европским војскама – они су били обучени у цивилно одело према личном укусу (Mollo 1972: 45).

⁶ О пореклу шајкаче у српској војсци: Vasić 1958: 125–148; Ćelap 1964: 129–143; Nikolić 1971: 151–171.

⁷ Одело „мускадина“, боема, новог типа дендија или екстремних *Incroyables* и који су представљали реакцију на доминантне идеале и вредности (Prošić-Dvornić 2006: 342–344).

⁸ Према ценовнику Официрске задруге из 1903. године, црвени генералски мундир с тешком позлатом везова коштао је 350 динара и представљао најскупљи део униформе у српској војсци а одмах за њим се по цени издвајала и атила за више коњичке официре Краљеве гарде, која је коштала 250 динара. Колико је атила представљала скупocени део униформе, говори цена мундира за друге официре српске војске, која је износила 75 динара (СВЛ 1903: 203, 204).

⁹ Немогућност да држава обезбеди војно одело свим војним обвезницима наметнула је штедне расположивих ресурса, као што је, на пример, било чување расходаног одела у резерви за случај прекобројних регрута (Сборник 1880: 120), или ношење одређених делова одела без обзира на прописан рок њихове употребе све до расходовања (СВЛ 1899: 1016). Било је прописано и да се дугмета са војног одела и прећице са војне обуће скидају, прегледају и уколико су исправни, шаљу слагалишту неизрађених материјала, а уколико су неупотребљиви, крпачкој радионици Управе војне одеће (СВЛ 1901: 477, 478).

месту, у једном приручнику за понашање официра у друштву, саветовано је „да млада човека неће препоручити маншетне преко чланака прстију нити накит што виси на ланцу од часовника па био он и одкована злата” (Витас 1897: 32). Репрезентација личног богатства била је у супротности с политиком једнообразности која је сузбијала визуализовање материјалних разлика које су постојале и код старешина истог платног разреда услед њиховог различитог социјалног порекла.¹⁰ Овакви искази личног богатства могли су се разумети и као претња нарушавању хијерархије и субординације које су дефинисале и контролисале војне власти, па су ове забране репрезентације личне моћи у војсци биле слично мотивисане као забране луксуза у Србији у првој половини 19. века (Mitrović 2012: 40).

Захваљујући диференцијацији војног одела према намени, омогућено је и лакше продирање униформе у приватну сферу. Официри су радије бирали парадну униформу уместо грађанског одела за приватне свечаности јер их је раскош ове униформе издвајала и повезивала с ауторитетом и значајем који је војска имала у држави и друштву.¹¹ С обзиром на бројна правила којима је регулисан живот старешина, тешко је и навести оне прилике у којима је он имао право на приватност. На пример, будући да је брак официра био регулисан и подређен интересима војне професије (Бјелајац 1995), сасвим је била оправдана употреба униформе као одела за венчање.

„Велико одрицање” мушкараца од естетизације свог тела разнобојношћу и атрактивним украсима тумачено је као симболичка комуникација нових мушких врлина штедљивости, марљивости и практичности, док се некадашње „пауново перје” мушкараца одбацивало као знак идеологије *Ancien Regime*-а. Украшавањем и колорит у одевању с временом су почели да функционисају као знаци женствености (Липовецки 1992: 67). Међутим, монолитну слику о тамном и једноставном мушком оделу дестабилизује војна парадна униформа тог времена (сл. 3). Униформа је, по свом колориту и скупocenим украсима, била ближа женском одевању, због чега су и униформа и женско одевање привлачили погледе, а интернализовањем погледа и војник и жена су сводили себе на објекат или слику према друштвеним мерилима (Matthews David 2003: 7). Без обзира на елементе који су сматрани ознакама женствености, и

3. Гардијски поручник с пријатељем, Београд, 1881.
3. Guards lieutenant with a friend, Belgrade, 1881.

парадна/празнична униформа успешно је суделовала у конструкцији мушкости у 19. веку, јер су облик, боја, материјал, димензије украса, као и боја целе униформе, били строго прописани. Они су били подређени војној (мушкој) моћи дисциплиновања, те стављени у функцију означавања позиције униформисаног у војном систему (Peoples 2014: 10).

Стављање готово свих елемената војног одела у функцију означавања позиције униформисаног лица у војном систему омогућавало је и ефектни надзор над понашањем, опхођењем, кретањем имајући у виду не само будно око јавности, већ и старешинског кадра (Миљичевић 2006: 737). О томе сведочи и упозорење официрима из једног приручника о лепом понашању у друштву са краја 19. века: „Нико нема више да пази у тиме погледу (о понашању на јавном месту, прим. аут.) но официр, чије одело већ и онако свету пада у очи. Свака па и најмања грешка коју официр учини, јаче се осуђује него код других” (Витас 1897: 31). Изгледу официра приписиван је и дидактично-морални значај: „Спољни углед официра и начин живота његовог моћно упливишу на војнике. Другојачије гледа војник на уредног водног официра, који је свагда одевен чисто и уљудно, а другојачије на оног коме је то са свим све једно и који је равнодушан према својој спољашњости” (СВЛ 1882: 529, 530).

¹⁰ Занимљив пример су утисци генерала Љубомира Марића (1878–1960) из времена његовог школовања на Војној академији, којима је он изнео своја запажања о одевању као знаку социјалних разлика међу питомцима Војне академије: „Посматрајући децу имућнијих кућа како се облаче у сопствено одело, како сваких 15 или 30 дана праве нове лаковне чизме, пуловере или чакшире или капу и како се прогурају кроз сва друштва и како доспевају у све локале јавне и приватне и немајући тих средстава ни тога познанства ни друштва ми сиромашнији посматрали смо то све са већом или мањом дозом зависти” (Бојић 2012: 125).

¹¹ На то упућују и сазнања о неоснованом ауторитативном понашању појединих официра у друштву с почетка 20. века а које је било узроковано присвајањем државне моћи, коју је репрезентовала униформа, као личне моћи униформисаног појединца (Миљичевић 2006: 746, 747).

4. Слика са венчања Ане и Пантелије Јуришић, 5. 04. 1908.
4. Photograph from the wedding of Ana and Pantelija Jurišić, 5th April, 1908.

Осим старешинског кадра, и војници у униформи су били дужни да репрезентују вредности војне културе. Уредно, чисто и целовито одело репрезентовало је дисциплиновану, добро организовану и мотивисану војску, па је у том циљу 1890. године војни министар препоручио свим командама да обратe већу пажњу на „оно војничко одело, које је намењено да се у њему војници појављују ван својих обиталишта” (СВЛ 1890: 423, 424). Одмах по доласку у касарну, војницима је представљен читав низ правила која се односе на одело (ЗЗУ 1883: 231–237). Војници су, по ступању у војну службу, добијали упутства и о очекиваном изгледу и понашању у јавности: „Пре поласка, добро очисти одело и обућу, опаши оружје и јави се дежурном. Кроз варош не смеш ићи млитаво, тромо, погнуте главе и споро. За војника је неугледно, да кроз варош пуши, једе и да држи руке у џеповима. Војник кроз варош мора корачати право, достојанствено и у лепом држању. Свакоме је мило да те таквог види. Иди увек као озбиљан, хитар, жив и пажљив војник” (Јокић 1911: 67).

Војни ауторитети су обезбеђивали елитни статус групе, односно официјерског кора, не само скупоченим материјалима, разнобојношћу и богатством детаља на униформи већ и успостављањем обавезе углађеног друштвеног понашања старешина српске војске (сл. 4). Следи ондашња правила о добром држању и лепом

понашању у јавности и приватним приликама ван службе сматрало се основом за стицање друштвеног угледа војске. Нарочита пажња у приручнику за понашање официјера у друштву била је посвећена односу официјера према женама. Центлменство официјера било је усаглашено с војном етиком 19. века, обликованом у складу са међународним ратним правима установљеним током 19. века и почетком 20. века, а којим је рат промовисан као употреба „цивилизоване силе” (Sekulić 2011). Обавезујући официјера да усвоји центлменске манире, униформа је постала ознака новог односа мушкарца према жени у модерној грађанској Србији. У приручницима је официјерима саветовано да при игрању „морају увек рукавице на руци бити, ма они другога сталеза и играли без њих, јер од чистих и белих рукавица не може ништа даминој хаљини остати” (Витас 1897: 30).

Правила, која су се налазила у оквирима модног и војног система, била су ефикасна средства дисциплиновања појединца јер је њихов прекршај подразумевао казну: код војног одевања дисциплинску меру, а код модног одевања друштвено осуђивање (Peoples 2014: 11). Почевши од седамдесетих година 19. века, увећава се број правила којима се дефинише одело за одређене прилике. Официјери су, према правилу из 1877. године, поред походног/ратног одеда, чији је састав био утврђен 1876. године, имали још и: обично одело – које се носи за редовну службу, на маршу и у логору; празнично одело – за цркву, празнике и јавне забаве; службено одело – за дежурства, погреб официјера итд.; парадно одело – за параде, парадне процесије, јављања на одлазак и долазак из команде. У правилима је увек остављена могућност да се посебном наредбом регулише одевање за одређене прилике (Уредбе и прописи 1879: 41). У последњим деценијама 19. века, прописима „се рашчлањују” горњи делови униформе на више посебних елемената како би они могли да се комбинују и тиме ефикасно одговоре на све већи број прилика којима официјер мора да подреди свој изглед (сл. 5). Правила ношења војног одеда, која су до тада била дефинисана у свега неколико чланова, с временом су постала посебан део прописа о оделу и готово су се, по обиму, изједначила с правилом којим се дефинише изглед сваког појединачног дела униформе (Пропис 1888: 19–33).¹² Оваква диференцијација војног одеда према наменама подразумевала је и нормирање одговарајуће телесне реторике утврђујући тиме бројне војне ритуале. Репетиција ритуала представљала је један од кључних елемената обуке, чији је циљ био да војници усвоје професионални приступ (који искључује емоције и

¹² Поред тога што је дефинисано у којим приликама официјери носе обично, празнично, службено или парадно одело, било је одређено, између осталог, и када официјери и питомци Војне академије могу носити походну капу; када сме да се спусти кожни подбраник на капи; када и где се мора, а где и када се може носити акселбендер; где се носи академски знак, а како и када декорације српске државе и страних држава; када се носе мамузе; како се и када носи шинјел и оружје уз њега; ко и када носи доламицу; које одело ће трупa односно официјер носити кад се извршава пресуда над осуђеником; у којем се оделу иде на парастосе а у којем се путује у иностранство; које одело се носи на забавама које се приређују у част владоаца, владарке, краљевића итд. (Пропис 1901: 49–56).

5. Нижи официр Краљеве гарде, официр Ђенералштабне струке, краљев ађутант – виши артиљеријски официри, краљев ордонанс – коњички официр, последња деценија 19. века.
 5. The King's Guard junior officer, the General Staff officer, the King's adjutant – senior artillery officers, the King's orderly – cavalry officer, last decade of the 19th century.

личне интересе) према државној служби, нарочито у ратном и ванредном стању.

Закључак

Модно одевање и униформа често се посматрају као две супротности. Тако је неретко униформно одевање представљало стратегију којом су владајуће структуре желеле да сузбију утицај модног одевања на друштвено понашање и социјалне диференцијације (Тупан 2019: 223). Ипак, ова два вида одевања, карактеристична за модерно доба, показују и бројне сличности. Од средине 19. века, политичка, друштвена и привредна модернизација допринеле су већем степену стандардизације у одевању и понашању у Србији, према европским моделима, чиме су поништаване локалне разлике и истицан нови идентитет српске грађанске класе. У том погледу значајну улогу је имала и униформа, која је,

захваљујући увођењу опште војне обавезе 1883. године, била заслужна и за јединствено усвајање нових одевних облика, навика и понашања у вези с одевањем, а које су представљале заједничке карактеристике војног и грађанског модног одевања. Војно одевање почетком 20. века препознатљиво је и по успостављању високог степена хомогенизације припадника војске кроз ратну униформу. Иако подстакнуто новим начинима ратовања, оно је додељивало униформи и симболична значења народног јединства у служби државног и националног интереса.

Мода и војна одећа су, поред потребе за успостављањем једнообразности, делиле истовремено и захтев за сталним диференцирањем унутар нормираних образаца. Док се код модног одевања диференцирање односило на потребе индивидуализације појединца, у војној униформи ова стратегија је била примењивана у циљу истицања организационог идентитета.

ЛИТЕРАТУРА

Маскарели, Д. 2019

*Мода у модерној Србији: мода у Србији у XIX и почетком XX века из збирке Музеја примењене уметности у Београду, каталог изложбе, Београд: Музеј примењене уметности (Maskareli, D. 2019, *Moda u modernoj Srbiji: moda u Srbiji u XIX i početkom XX veka iz zbirke Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu, katalog izložbe, Beograd: Muzej primenjene umetnosti*)*

Тунан, Ј. 2019

Utility Chic: Where Fashion and Uniform Meet, in: *Uniform : Clothing and Discipline in the Modern World*, (ed.) J. Tynan, L. Godson, London: Bloomsbury Visual Arts [e-book], 221-236.

Peoples, S. 2014

Embodying the military : Uniforms, *Critical Studies in Men's Fashion*, Vol. 1. No.1, London: Intellect, pp. 7-21.

Mitrović, K. 2012

Luxury Dress: Costume and the Politics of Representation in 19th century Serbia
Између : култура одевања између Истока и Запада : зборник 64. годишње конференције, 25–30. септембар 2011. (ур.) М. Менковић, Београд: Етнографски музеј / In Between : culture of dress between the East and the West : proceedings of the 64th Annual Conference, September 25-30, (ed.) M. Menković, Belgrade: Ethnographic Museum, 38–48.

Милићевић, М. и Петровић, З. 2011

Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941), Београд: Службени гласник (Milićević, M. i Petrović, Z. 2011, *Oficirska zadruga i sistem osiguranja života u Srbiji i Jugoslaviji (do 1941)*, Beograd : Službeni glasnik)

Sekulić, N. 2011

Razlika između Klauzevicevog i Fukoovog tumačenja rata, *Antropologija*, Beograd: Centar za etnološka i antropološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 91–113.

Бабац, Д. и Васић, Ч. 2009

Гарда у Србији 1829–1945, Београд : Завод за уџбенике (Babac, D. i Vasić, Č. 2009, *Garda u Srbiji 1829–1945*, Beograd: Zavod za udžbenike)

Милићевић, М. 2006

Официри, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку: од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата*, (прир.) А. Столић, Н. Макуљевић, Београд : Клио (Clio), 737–758. (Milićević, M. 2006, *Oficiri, u : Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do Prvog svetskog rata*, (prir.) A. Stolić, N. Makuljević, Beograd : Clio, 737–758.

Prošić-Dvornić, M. 2006

Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka, Beograd : Stubovi kulture

Craik, J. 2005

The face of fashion: Cultural studies in fashion, [e-book], London: Taylor & Francis e-Library

Matthews David, A. 2003

Decorated Men: Fashioning the French Soldier, 1852–1914, *Fashion Theory* 7, no. 1, pp. 3-38.

Бабац, Д. и Васић, Ч. 2001

Војне униформе у Србији 1808–1918, у: *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, (ур.) Ч. Васић, каталог изложбе, Београд : Историјски музеј Србије, Галерија САНУ, 60–127. (Babac, D. i Vasić, Č. 2001, *Vojne uniforme u Srbiji 1808–1918, u : Službeno odelo u Srbiji u 19. i 20.veku*, (ur.) Č. Vasić, katalog izložbe, Beograd : Istorijski muzej Srbije, Galerija SANU, 60–127).

Бјелајац, М. 1995

Женидбе официра српске и југословенске војске: 1881–1941: планирано стварање елите, Годишњак друштвене историје, Год. 2, Св. 1, Београд : Филозофски факултет – Катедра за општу савремену историју, 19–38. (Bjelajac, M. 1995, *Ženidbe oficira srpske i jugoslovenske vojske: 1881 – 1941: planirano stvaranje elite: Godišnjak društvene istorije, God. 2, Sv. 1, Beograd: Filozofski fakultet – Katedra za opštu savremenu istoriju, 19–38*)

Posen, B. R. 1993

The Nationalism, the Mass Army, and Military Power, *International Security*, Vol. 18, No. 2, pp. 80–124.

Липовецки, Ж. 1992

Царство пролазног : мода и њена судбина у модерним друштвима, Сремски Карловци : Зоран Стојановић (Lipovecki, Ž. 1992, *Carstvo prolaznog : moda i njena sudbina u modernim društvima*, Sremski Karlovci : Zoran Stojanović)

Васић, П. 1980

Униформе српске војске 1808–1918, Београд: Југославија, Просвета (Vasić, P. 1980, *Uniforme srpske vojske 1808–1918*, Beograd : Jugoslavija, Prosveta)

Nikolić, D. 1974

Arhivska građa i proizvodnja uniforme u Srbiji sredinom 19. veka, Beograd : *Vesnik*, 19–29, Beograd 1974, 51–73.

Mollo, J. 1972

Military Fashion: A comparative history of the uniforms of the great armies from the 17th century to the First World War, New York: G.P. Putnam's Sons

Nikolić, D. 1972

Šta nam pružaju pisani izvori o proizvodnji uniformi u

Srbiji 30-tih godina XIX veka, Beograd : *Vesnik*, 18, 119–139.

Nikolić, D. 1971
Kako se oblačila narodna vojska u Srbiji u XIX veku, Beograd : *Vesnik*, 17, 151–171.

Nikolić, D. 1963
Kape francuskog kroja u srpkjoj vojsci XIX veka sa osvrtom na zbirku Vojnog muzeja, Beograd : *Vesnik*, 8–9, 205–225.

Čelap, L. 1964
Austrijski vojni izveštaji o organizaciji srpske milicije 1821–1871, Beograd : *Vesnik*, 10, 129–143.

Vasić, P. 1958
Uniforme srpske vojske za vreme vladavine Obrenovića: 1858–1882, Beograd: *Vesnik*, 5, 125–148.

Vasić, P. 1956
Kosovski boj Ambrosija Jankovića, *Saopštenja zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NR Srbije I*, Beograd : Zavod za zaštitu i naučno proučavanje kulture NR Srbije, 186–188.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Бојић, Д. 2012
Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878–1960), Косјерић, Београд : Удружење потомака ратника 1912–1920. „Љубомир Марић” (Војић, Д. 2012, *Мемоари генерала и министара Љубомира Марића (1878–1960)*, Косјерић, Београд : Удружење потомака ратника 1912–1920. „Љубомир Марић”)

Јокић, К. 1911
Војнички буквар и основне дужности војника, Београд: Државна штампарија Краљ. Србије (Јокић, К. 1911, *Војнички буквар и основне дужности војника*, Београд: Државна штампарија Краљ. Србије)

Витас, С. 1897
Официр у друштву, Београд : Штампано у Штампарији Краљевине Србије (Vitas, S. 1897, *Oficir u društvu*, Београд : Штампано у Штампарији Краљевине Србије)

Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње, Београд : Штампарска радионица војног Министарства, 1901. (*Propis o odelu celokupne vojske srpske sa pravilom nošnje*, Београд : Штампарска радионица војног Министарства, 1901)

Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске, Београд : Министарство војно, Опште војно одељење, 1888. (*Propis o odelu aktivne, i spremi celokupne vojske srpske*, Београд : Министарство војно, Опште војно одељење, 1888)

Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1858. до 1882. године, Београд: Министарство војно, Опште војно одељење, 1883. (*Zbornik zakona, uredbi, naredenja i objašnjenja vojnih izdatih od 1858. do 1882. godine*, Београд: Министарство војно, Опште војно одељење, 1883)

Стенографске белешке о седницама Народне скупштине : која је држана у Београду 1880. и 1881. год., Београд: Државна штампарија, 1881. (*Stenografske beleške o sednicama Narodne skupštine* : која је држана у Београду 1880. и 1881. год., Београд : Државна штампарија, 1881)

Сборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних издатих у 1880. године, Београд : Министарство војно, 1881.

Уредбе и прописи за спрему и ношење одела, Београд: Министарство војно, 1879. (*Uredbe i propisi za spremu i pošenje odela*, Београд : Министарство војно, 1879)

ШТАМПА

Ратник, св. V, мај 1880. (*Ratnik*, Sv. V, мај 1880)

СВЛ 1882–1904 .

Аноним, 1890
Бугарска шубара, *Мале новине* Бр. 271, 4. октобар, б.п. (Anonim, Bugarska šubara, *Male novine*, Br. 271, 4. oktobar, 2)

Аноним, 1912
Пашић у шајкачи, *Илустрована Ратна Кроника*, Св. 2, 25. октобар (7. нов.), 15. (Anonim, Pašić u šajkači, *Iluстрована Ratna Kronika*, Sv. 2, 25. oktobar (7. nov.), 15.

СКРАЋЕНИЦЕ

Ратник – Ратник : лист за војне науке, новости и књижевност

СБНС – Стенографске белешке Народне скупштине

СВЛ – Службени војни лист : органи и издање

Министарства војног, Опште војно одељење

ЗЗУ – Зборник закона уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1858. до 1882. године

Summary

BOJANA JOKIĆ ILIĆ

Independent researcher, Belgrade, Serbia

jokicbojana@yahoo.com

MILITARY UNIFORM AND FASHION FROM THE MIDDLE 19TH TO THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

Encouraged by the studies of clothing and fashion, we have observed the uniform and fashion clothing in Serbia from the middle of the 19th to the beginning of the 20th century. We have paid special attention to the performativity of the Serbian army uniform, which is what it has in common with modern fashion clothing, and it relates to the discipline of the individual, the fixation of identity and social differentiation.

Attention has been drawn to the changes in the appearance of the Serbian army during the 19th and at the beginning of the 20th century, which fits into the main trends of European military fashion. The uniform, as modern clothing, encouraged a new way of production, and the officer's suit was an incentive for the development of consumer culture in Serbia. It was also an important constituent in fixating social identities.

Men's civilian suit was often described as 'uniform', while the colourful vividness and decorativeness of the uniform were the characteristics that brought it closer to the way a woman's body was dressed. Due to its splendour, the parade uniform, like a woman's dress, attracted attention, but other types of military clothing were also in service of constant supervision over the uniformed body in public. Military uniform shared strict rules of wearing with men's clothing, depending on the occasion, which was another way of disciplining an individual.

Comparing military uniforms and civilian clothing, noticing their similarities and differences from the point of view of their meanings and functions in society, provides an opportunity to better understand the role that clothing in Serbia in the 19th century had in the construction of collective identity.

Translated by the author